

Olli Kleemola

Vihattu, pelätty, haluttu?

KUOLLUT NAINEN SUOMALAISEN JA SAKSALAISEN SOTAVALOKUVAUKSEN KOHTEENA TOISESSA MAAILMANSODASSA

Olli Kleemola tarkastelee artikkelissaan suomalaisten ja saksalaisten rintamasotilaiden kuolleista neuvostoliittolaisista siviilinaisista ja naisstilaista toisen maailmansodan aikana ottamia valokuvia. Miksi kuvia otettiin, minkälaisia merkityksiä niille annettiin ja minkälaisia eroja kuolleiden naisten kuvaamisessa oli maiden välillä? Artikkelin osoittaa, että sotilaat kytkivät näihin nykyaikaisesta julmalta näyttävään kuvaan monenlaisia merkityksiä, joista osa lienee jäänyt tiedostamatta myös kuvaajilta itseltään. Tutkittu kuva-aineisto kertoo myös Suomen ja Saksan erilaisista kohtaloista sodan jälkeen: Saksassa huomattavasti useampi sotilas joutui sodan lopuksi sotavankeuteen, ja tulenaraksi koettua kuvamateriaalia on säästynyt Suomeen verrattuna vähemmän.

Naisten sota-ajan kokemuksia on viime vuosina tutkittu varsin paljon. Sotia on tarkasteltu esimerkiksi seksuaalisen väkivallan tiloina. Voittajien hävinneen osapuolen naisiin kohdistama seksuaalinen väkivalta on kiinnostanut tutkijoita niin yleisellä tasolla¹ kuin Saksan toisen maailmansodan rintamien² ja suomalaisten miehittämän Itä-Karjalan³ osalta. Toki tutkimusta on olemassa muistakin konflikteista⁴.

VTM Olli Kleemola työskentelee tohtorikoulutettavana Turun yliopiston poliittisen historian oppiaineessa. Sähköposti: owklee@utu.fi.

Yhtä lailla tutkijoiden kiinnostusta on herättänyt naisten rooli aktiivisina toimijoina sotilaallisissa konflikteissa. Vaikka naiset ottivat osaa taisteluihin jo Venäjän vallankumouksen ja Suomessa käydyn vuoden 1918 sodan aikana, todellisuudessa murrosajankohtana voidaan pitää toista maailmansotaa. Silloin naiset tarttuivat miesten rinnalla aseisiin Neuvostoliitossa ja osallistuivat sotatoimiin esimerkiksi ilmatorjuntavalonheittimien käyttäjinä myös länsimaissa.

Neuvostonaissotilaiden kokemuksia on tarkasteltu sekä muistelmiin perustuvissa kokoo-

1. Gaby Zipfel, *Ausnahmestand Krieg? Anmerkungen zu soldatischer Männlichkeit, sexueller Gewalt und militärischer Einhegung*. Teoksessa Insa Eschebach & Regina Mühlhäuser (toim.) *Krieg und Geschlecht. Sexueller Gewalt im Krieg und Sex-Zwangsarbeit im NS-Konzentrationslager*. Metropol Verlag 2008.

2. Birgit Beck, *Wehrmacht und sexuelle Gewalt. Sexualverbrechen vor deutschen Militärgerichten 1939–1945*. Krieg in der Geschichte, Band 18. Ferdinand Schöningh Verlag 2004; Wendy Jo Gertjeanssen, *Victims, Heroes, Survivors. Sexual Violence on the Eastern Front During World War II*. Painamaton väitöskirja. University of Minnesota 2004; David Snyder, *Sex Crimes under the Wehrmacht*. University of Nebraska Press 2007; Regina Mühlhäuser, *Eroberungen. Sexuelle Gewalttaten und intime Beziehungen deutscher Soldaten in der Sowjetunion 1941–1945*. Hamburger Edition HIS Verlagsgesellschaft mbH 2010.

3. Ville Kivimäki, Ryvetetty enkeli. Suomalaissotilaiden neuvostoliittolaisiin naisstilaisiin kohdistama seksuaalinen väkivalta ja sodan sukupuolittunut mielenmaisema. *Naistutkimus* 20:3 (2007), 19–33; Tiina Vatanen, *Moitteen tontta käytöstä sotatoimialueella? Suomalaissotilaiden seksuaalirikokset Karjalassa jatkosodan aikana 1941–1944*. Suomen historian pro-gradu -tutkielma. Itä-Suomen yliopisto 2010; Pauliina Salminen, *Miehittäjän morsiamet. Rakkautta ja petoksia jatkosodan Itä-Karjalassa*. Atena 2013.

4. Esim. Anne-Maria Marttila, *Ruumiin politiikkaa. Nationalismi, etnisyyden ja seksuaalisuus naisiin kohdistuvan seksuaalisen väkivallan näkökulmasta Bosnian ja Kosovon konflikteissa*. Poliittisen historian tutkimuksia 25. Turun yliopiston Poliittisen historian laitos 2003; Anne-Maria Marttila, *Nationalismit, maskuliinisuudet ja naisiin kohdistunut seksuaalinen väkivalta Bosnian ja Kosovon konflikteissa*. Teoksessa Ulla Aatsinki & Johanna Valenius (toim.) *Ruumiita ja mustelmia. Näkökulmia väkivallan historiaan*. Väki Voimakas 17. Työväenhistorian ja perinteen tutkimuksen seura 2005.

mateoksissa⁵ että akateemisissa tutkimuksissa. Niissä on analysoitu esimerkiksi neuvostonais-
ten muutosta siviileistä sotilaisiksi ja heidän koke-
muksiaan saksalaisten ja suomalaisten sotavan-
keudessa.⁶ Sen sijaan vastapuolen sotilaiden
mielikuva neuvostoliittolaisista naissotilaista on
jäänyt suhteellisen vähälle käsittelylle. Suoma-
laisisotilaiden neuvostonaissotilaista muodosta-
maa mielikuvaa on tähän mennessä analysoinut
ainoastaan Ville Kivimäki muistitietoaineistoon
perustuvassa artikkelissaan.⁷ Saksalaisten mieli-
kuvaa neuvostoliittolaisista naissotilaista ovat
tutkineet ainakin Claudia Freytag ja Bernhard
Strebel.⁸ Lisäksi historioitsija Felix Römer on tut-
kinut Wehrmachtin virallisten asiakirjojen neu-
vostoliittolaisista naissotilaista välittämää ku-
vaa.⁹

Artikkelillani osallistun keskusteluun vihollis-
puolen sotilaiden neuvostoliittolaisista naissoti-
laista muodostamista mielikuvista. Lähestyn ai-
hetta naisten sota-aikana kokeman seksuaalisen
väkivallan näkökulmasta käyttäen uutta aineis-
toryhmää, valokuvia. Kysyn, minkälaisia merki-

tyksiä kaatuneiden ja kuolleiden naisten kuvilla
ottajilleen oli. Aluksi esittelen suomalaisten soti-
laiden ottamat kuvat, sitten saksalaiset kuvat.
Lopuksi pohdin, minkälaisia tulkintoja kuvista
voi esittää.

Tutkimukseni kuuluu niin kutsuttuun *visual
history* -tutkimussuuntaukseen¹⁰, jossa kuvia tar-
kastellaan historian tutkimuksen kannalta pri-
maarilähteistönä. Kuva-aineistot ovat historian-
tutkimuksen piirissä olleet pitkään erityisesti
keskiajan historian ja taidehistorian lähteitä.
Muun historian tutkimuksen parissa kuvien käyt-
tö on ollut vähäistä, ja vasta 1990-luvulla alkunsa
saanut *visual history* -suuntaus on havahduttanut
historioitsijat huomaamaan kuvien arvon läh-
teistönä. Vasta saksalaisia sotilaiden ottamia va-
lokuvia esitelleen näyttelyyn, niin kutsutun *Wehr-
machtsausstellungin*,¹¹ sekä Habbo Knochin, Pet-
ra Boppin ja Janina Strukin tutkimusten myötä
havahduttiin kuvien sopivuuteen myös sotahis-
torian lähteiksi.¹² Historiallisen kuvatutkimuksen
lisäksi artikkeli edustaa niin sanottua uutta sota-
historiaa (*new military history*).¹³

5. Svetlana Alexijewitsch, *Der Krieg hat kein weibliches Gesicht*. Berliner Taschenbuch Verlag 2004; Kazimiera J. Cottam, *Women in War and Resistance. Selected Biographies of Soviet Women Soldiers*. New Military Publishing 1998. Venäjäksi Alexijewitschin haastatteluaineistosta koostama kokoomateos ilmestyi jo 1980-luvulla.

6. Vera Unverzagt, "Dass soll sich nicht wiederholen." Weibliche Kriegsgefangene der Roten Armee im KZ Ravensbrück. Teoksessa Claus Füllberg-Stolberg et al. (toim.) *Frauen in Konzentrationslagern. Bergen-Belsen. Ravensbrück*. Edition Temmen 1994, 307–312; Tanja Sairila, Puna-armeijan naissotureita. Naiset suomalaisilla vankileireillä 1941–1944. Teoksessa Heikki Roiko-Jokela (toim.) *Vihollisen armoilla. Neuvostosotavankien kohtaloita Suomessa 1941–1948*. Minerva 2004, 145–186.

7. Kivimäki 2007.

8. Claudia Freytag, Kriegsbeute "Flintenweib". Teoksessa Peter Jahn (toim.) *Mascha + Nina + Katjuscha. Frauen in der Roten Armee 1941–1945*. Ausstellungskatalog, Museum Berlin-Karlshorst & Ch. Links Verlag 2002, 32–37; Bernhard Strebel, Feindbild "Flintenweib". Weibliche Kriegsgefangene der Roten Armee im KZ Flossenburg. Teoksessa Johannes Ibel (toim.) *Einvernehmliche Zusammenarbeit. Wehrmacht, Gestapo, SS und sowjetische Kriegsgefangene*. Metropol Verlag 2008, 159–180.

9. Felix Römer, Gewaltsame Geschlechterordnung, Wehrmacht und "Flintenweiber" an der Ostfront. Teok-
sessa Klaus Latzel, Franka Maubach & Silke Satjukov
(toim.) *Soldatinnen. Gewalt und Geschlecht im Krieg vom
Mittelalter bis heute*. Krieg in der Geschichte 60. Ferdinand
Schöningh Verlag 2011, 331–352.

10. Gerhard Paul, Visual History. Version: 1.0. Verkkotie-
tosanakirjassa *Docupedia-Zeitgeschichte*, [http://docu-
pedia.de/zg/Visual_History_Version_1.0_Gerhard_
Paul?oldid=77929](http://docu-
pedia.de/zg/Visual_History_Version_1.0_Gerhard_
Paul?oldid=77929) (22.5.2013).

11. Näyttely järjestettiin ensimmäisen kerran vuosina
1994–1999 ja uudistettuna vuosina 2001–2004.

12. Habbo Knoch, *Die Tat als Bild. Fotografien des Holo-
caust in der deutschen Erinnerungskultur*. Hamburger Edi-
tion HIS Verlagsgesellschaft mbH 2001; Petra Bopp, *Frem-
de im Visier. Fotoalben aus dem Zweiten Weltkrieg*. Kerber
2009; Janina Struk, *Private Pictures. Soldiers' Inside View of
War*. I. B. Tauris 2011; "Wehrmachtsausstellung"-näyttelyn
verkkosivusto *Verbrechen der Wehrmacht. Dimensionen
des Vernichtungskrieges 1941–1944*, [http://www.ver-
brechen-der-wehrmacht.de/](http://www.ver-
brechen-der-wehrmacht.de/) (22.5.2013).

13. Laajemmin uudesta sotahistoriasta ks. Thomas Küh-
ne & Benjamin Ziemann (toim.) *Was ist Militärgeschichte?*
Ferdinand Schöningh Verlag 2000.

Olen käynyt artikkelia varten läpi yhteensä noin 100 000 kuvaa suomalaisissa ja saksalaisissa arkistoissa.¹⁴ Neljästä, yhteislaajuudeltaan noin 70 000 saksalaista kuvaa käsittävästä kokoelmasta ei löytynyt yhtään kaatuneen naisso-tilaan kuvaa. Sen sijaan raiskattuja ja tapettuja vihollisen siviilinaisia esittäviä kuvia on kokoelmissa yhteensä viisi kappaletta. Kuvia vangituista naissotilasta kokoelmissa on useita kymmeniä. Suomalaisten kuvien kokoelmissa on noin 20 000 kuvan joukossa yhteensä noin 20 kuvaa kaatuneista neuvostonaissotilasta. Määrän arvioinnissa on huomioitava, että samaa kuvaa on usein vedostettu hieman erilaisina versioina moneen eri albumiin. Toisin kuin saksalaisesta aineistosta, kuvia tapetuista siviilinaisista ei suomalaisten rintamamiesten ottamien kuvien joukosta löytynyt, vaikka raiskauksia tapahtui¹⁵. Niin suomalaisten kuin saksalaistenkin sotilaiden albumeissa ja kuvakokoelmissa pääosa kuvista esittää omia tovereita, vapaa-ajan askareita sekä sotilaiden asemapaikkoja ja niiden ympäristöä nähtävyyksineen. Kuvia vastustajan kaatuneista sekä tuhotusta kalustosta on albumeissa jonkin verran, mutta esimerkiksi omia kaatuneita ei ole säilyneen kuva-aineiston perusteella kuvattu käytännössä lainkaan.

Tarkastelen rintamamiesten kuvia kertomuksena, jota ei ole välttämättä tarkoitettu julkisuuteen ja jossa yksittäisillä kuvilla ei useinkaan ole välitettäväänään ainoastaan yhtä yksiselitteistä sanomaa: sama kuva saattoi kertoa yhdelle katsojalle viestiä voitonriemusta ja toiselle kauhusta. Molempien maiden rintamasotilaat myös vaihtoivat kuvia keskenään ja ostivat ja myivät niitä suuressakin mittakaavassa. Näin saman kuvan lukuisat vedokset päätyivät jopa eri rintamasuunnilla taistelleiden sotilaiden albumeihin – joskus keskenään ristiriitaisin kuvatekstein varustettuna. Samalla kuvien alkuperäinen ottaja saattoi jäädä anonyymiksi ja kuvien ympärille syntyi erilaisia tarinoita, jotka jättivät tapahtumien todellisen kulun arvoitukseksi. Kuvien keskinäinen vaihto ja myynti oli ymmärrettävää,

sillä sotavuosien Suomessa kameraa pidettiin vielä ylellisyysesineenä. Arvioiden mukaan toisen maailmansodan alla vain joka kymmenennellä saksalaisella oli kamera,¹⁶ köyhemmissä Suomessa luku lienee ollut tätäkin pienempi.

Useimmiten rintamamiesten kuvissa ei ole lainkaan kuvatekstejä, jotka antaisivat kuvaa tarkastelevalle yksiselitteisiä tulkintaohjeita. Historiallisen valokuvatutkimuksen asiantuntija Jens Jäger luonnehtiikin valokuva-albumia monitasoiseksi kertomukseksi, jonka kokonaisuus hajoaa viimeistään siinä vaiheessa, kun viimeinen kuvissa esiintyneet ihmiset tuntenut henkilö kuolee.¹⁷ Lähestynkin rintamamiesten kuvia keskustelevalta näkökulmasta: dialogissa aiemman tutkimuksen kanssa esitän kuvatyyppeihin jaoteltujen kuvien pohjalta useita mahdollisia tulkintoja ja vertailen näitä keskenään. Lisäksi vertaan epävirallisten kuvien muodostamia osatari- noita propagandakuvien muodostamiin kertomuksiin. Päästäkseni mahdollisimman lähelle

14. Lähdemateriaalina käytetyt saksalaiset kuvat koostuvat lähinnä Deutsch-Russisches Museumiin 20 000 kuvan kokoelmasta kerätyistä otoksista. Olen hyödyntänyt myös muita kuvakokoelmia: Hampurissa sijaitsevan Hamburger Institut für Sozialforschungin 10 000 kuvan laajuista kokoelmaa, suomalaisen keräilijä Jukka Halosen noin 10 000 kuvan sekä düsseldorffilaisen kustannusyhtiö Auris Verlagsgesellschaftin noin 30 000 kuvan laajuista kokoelmaa. Suomalaisten rintamamiesten kuvien lähteinä olen käyttänyt Sotamuseon, SKS:n, Kansan Arkiston, Karjalan Sivistysseuran ja Laatokan puolustuksen perinnekoston kokoelmia sekä omia kuvakokoelmiani; viimeksi mainitusta ks. Olli Kleemola, *Kaksi kameraa – kaksi totuutta? Omat, liittolaiset ja viholliset rintama- ja TK-miesten kuvamina*. Poliittisen historian tutkimuksia 37. Turun yliopiston Poliittisen historian laitos 2011a, 14.

15. Kivimäki 2007, 20; Vatanen 2010; Salminen 2013.

16. Ulrike Schmiegelt, "Macht euch um mich keine Sorgen...". Teoksessa Peter Jahn & Ulrike Schmiegelt (toim.) *Fotofeldpost. Geknipste Kriegserlebnisse 1939–1945*. Museum Berlin-Karlshorst e.V. & Elefant Press Verlag GmbH 2000, 25; Jäger 2009, 72–73. Jäger arvioi kirjassaan kameroiden hinnan niin korkeaksi, että aina toiseen maailmansotaan asti kameroiden omistus työväenluokassa on ollut suhteellisen rajattua eikä "jokamiehen valokuvauksesta" voitaisi puhua kuin vasta toisen maailmansodan jälkeen.

17. Jäger 2009, 42–43, 71.

Kuva 1. Humaljoella tai Maaselän kannaksella otettu, tuhattua venäläistä partiota esittävä kuva on levinnyt laajalle suomalaissotilaiden albumeihin. Koska Historiallisen Aikakauskirjan toimituskunta haluaa kunnioittaa kuvassa esiintyvän naisen ihmisarvoa, valokuva julkaistaan lehdessä poikkeuksellisesti sumennettuna. Lähde: Olli Kleemolan sotakuvakokoelmat. Albumi isänmaan puolesta, 20.

kuvien ottajien ajattelutapaa hyödynnän tulkinan tukena Suomen armeijaa ja Saksan Wehrmachtia käsittelevää sosiologista ja kokemushistoriallista kirjallisuutta¹⁸. Sellaiseksi käsitän tässä yhteydessä teokset, jotka valaisevat suomalaisten tai saksalaisten sotilaiden maailmankuvaa ja sotakokemusta ja auttavat sitä kautta ymmärtämään heidän suhtautumistaan viholliseen tai sellaisiin muihin seikkoihin, joilla voi katsoa olleen merkitystä sotilaiden viholliskuvan muotoutumiselle.

Kaatuneet naissotilaat suomalaisissa sotavalokuvissa

Toisen maailmansodan aikana puna-armeijassa palveli yhteensä noin 800 000–1 000 000 naissotilasta puna-armeijan kokonaisvahvuuden ollessa vajaat 35 miljoonaa sotilasta.¹⁹ Suomalaissotilaiden sotakokemuksia ja traumoja tutkineen Ville Kivimäen mukaan kaatuneet naissotilaat kiin-

nostivat suomalaissotilaita suuresti. Kivimäki kertoo suomalaissotilaiden harjoittamaa seksuaalista väkivaltaa käsittelevässä artikkelissaan tapauksesta, jossa suomalaisjoukkojen keskuuteen levisi tieto suomalaisten ja neuvostoliittolaisten linjojen väliin kaatuneesta neuvostoliittolaisesta naissotilaasta. Kaksi sotilasta lähti etsimään ruumista. Räjähäntynyt miina tappoi toisen ja haavoitti toista vaikeasti. Moiset retket kiellettiin, mutta uusi kaksikko lähti liikkeelle seura-

18. Knut Pipping, *Komppania pienoisyhdistyksenä. Sosiologisia havaintoja suomalaisesta rintamayksiköstä 1941–1944*. Otava 1978; Sönke Neitzel & Harald Welzer, *Soldaten. Protokolle vom Kämpfen, Töten und Sterben*. S. Fischer Verlag GmbH 2011; Felix Römer, *Kameraden. Die Wehrmacht von innen*. Piper 2012.

19. Beck 2004, 53; Anna Krylova, *Soviet Women in Combat. A History of Violence on the Eastern Front*. Cambridge University Press 2011, 3. Beckin mukaan noin puolet neuvostonaissotilaista oli varsinaisesti rintamalla.

vana yönä – samoin tuloksin. Tarvittiin vielä kaksi haavoittunutta, ennen kuin tappioita pidettiin niin korkeina, ettei kukaan uskaltanut enää yrittämään.²⁰

Esimerkkinä tällaisista laajalle levinneistä ja legendoja ympärilleen synnyttäneistä kuvista on kuva 1, joka on löydettävissä usean veteraanin kuvakokoelmasta.²¹ Kuva on otettu jonkin matkan päästä niin, että kaatuneen naissotilaan lisäksi siinä erottuu myös taustalla oleva metsä sekä etualalla naissotilaan ympärille kaatuneet miehet. Katsojan huomio kiinnittyy kuitenkin kuvassa olevan kaatunutta naista tarkastelevan suomalaissotilaan katseen ohjaamana ensimmäiseksi naiseen, jonka univormun yläosa on riisuttu niin, että koko ylävartalo on paljaana. Nainen näyttää kuvassa varsin rauhalliselta, kuin nukkuvalta, eikä hänen kasvoissaan tai vartalossaan erotu ulkoisen väkivallan merkkejä. Kuvan yläkulmassa oleva valkoinen numero 77 viittaa siihen, että kuvaa on myyty osana jotakin epävirallista kuvasarjaa. Tämä selittäisi monet vedokset.

Ainoastaan yhdessä kuvan 1 vedoksessa on kuvateksti: ”tuhottu ryssän partio Humaljoella” (Karjalankannaksella). Haastattelemani lietolainen sotaveteraani Urho Jalonen kertoi kuitenkin, että kuva esittää tuhottua venäläispartiota Maaselän kannaksella kesällä 1943. Monissa kaatuneita riisuttuja naissotilaita esittävässä kuvissa tilanne on sama: kuvissa ei joko ole tekstejä tai mikäli samasta kuvasta tunnetaan monia eri vedoksia, voivat tekstit olla ristiriidassa keskenään. Ristiriidat ovat todennäköisesti syntyneet, kun sotilaat ovat ostaneet kuvien kopioita aseto-vereiltaan ja tekstittäneet ne sitten ”vähän sinne päin”. Kuvateksteistä osa on laadittu vasta kauan sodan jälkeen ja niissä esiintyvät ristiriitaisuudet saattavat selittyä muistivirheillä. Suurimmassa osassa vedoksista ei kuitenkaan ole minkäänlaista kuvatekstiä. Yhdelle ja samalle kuvalle on näin syntynyt useita konteksteja.

Tutkimuksen myötä on selvinnyt, että tavalisten sotilaiden lisäksi myös sodanjohdon alai-

suudessa propagandistista kuvamateriaalia tuottaneet, niin kutsutut TK-kuvaajat (TK = tiedotuskomppania) kuvasivat riisuttuja kaatuneita naissotilaita. Kaatuneilta on poistettu vaatteita niin, että joko rinnat tai sukuelimet ovat paljaina. Täydellisenä säilyneessä TK-aineistossa tällaisia kuvia on viisi kappaletta, joista kaksi esittää samaa naista kahden eri kuvaajan kuvaamana. Saksan sodanjohdon alaisuudessa toimineet propagandakuvaajat eivät tällaisia kuvia ottaneet tai ainakaan niitä ei ole jälkipolville säilynyt, sillä suuri osa Saksan kuva-aineistosta tuhoutui sodan loppuvaiheessa.

Kaikki naiskaatuneita esittävät suomalaiset TK-kuvat ovat sota-aikana olleet julkaisukielloissa. Tämä kertonee siitä, että TK-kuvaajat toimivat omavaltaisesti ja ottivat myös kuvia, joiden motiivina oli omakohtainen kiinnostus ja joiden he jo kuvatessaan tiesivät päätyvän julkaisukielloon. Suomalaisen TK-kuvauksen kohdalla voi-

20. Kivimäki 2007, 26.

21. Kuvan levinneisyydestä Kajja Möttö kirjoitti allekirjoittaneelle 11.7.2011 lähettämässään sähköpostissa ”Helsingin Sanomat 24.6.2011/tutkimuksesi”, jossa Möttö ilmoittaa saman kuvan löytyvän oman isänsä kuvakokoelmasta. Sama kuva löytyy myös sotaveteraani Urho Jalosen kuvakokoelmista. Edelleen kuva löytyy myös Eino Rantalalan kuvakokoelmista, jossa kuvayksilön takana näkyvä teksti väittää kuvassa olevan tuhottu ryssän partio Humaljoella. Eino Rantalalan allekirjoittaneelle 4.12.2010 lähettämä sähköposti ”tuhottu ryssän partio Humaljoella”. Kuva löytyy myös Sotamuseosta sekä Kansan Arkiston kokoelmista (kuva 168/70), joissa siitä on olemassa kaksi eri vedosta erilaisin tekstein. Toisessa väitetään kuvassa olevan venäläinen partio Kannaksella ja naisen olleen siihen kuuluva sairaanhoitajatar. Toisessa esitetään, että kuva olisi otettu Rakkolanjoella. Kuva julkaistiin *Hymy*-lehdessä huhtikuussa 1979, ja tämän johdosta Kansan Arkistoon on tallennettu myös anonyymien soittajan 25.4.1979 kuvan taustoista esittämä kertomus, jonka mukaan kuvan ottaja tai ottattaja olisi Jokelasta kotoisin ollut lääkintäkersantti Aatu Korpela, joka olisi kuvassa näkyvä suomalainen. Anonyymien soittajan mukaan Korpela olisi teettänyt kuvasta kopioita ja myynyt niitä ansaitsemistarkoituksessa. Kertomuksen muistiin merkinneen arkistinhoitaja Pirjo Koivumäen mukaan soittaja oli toisaalta väittänyt kuvan naista sairaanhoitajaksi ja toisaalta todennut tämän kaatuneen taistelussa luutnanttina.

taneen puhua eräänlaisesta ”puoliohjatusta” toiminnasta, sillä tiedotuskomppanioissa toimineille henkilöille ei ollut järjestetty minkäänlaisia tiedotuskoulutusta.²²

Kaatonutta naista esittävät suomalaiset TK-kuvat näyttävät poikkeuksetta naiskaatuneen ruumiin kuvan keskiössä läheltä kuvattuna. Kuvausetäisyydeltään TK-miesten kuvat eroavat selvästi tavallisten rintamamiesten valokuvista, jotka on poikkeuksetta otettu kauempaa niin, että kuvissa näkyy myös ympäristö. TK-kuvaajien ottamissa kuvissa naiset näkyvät kokonaan. Kasvot vammoineen näkyvät joko edestä tai osittain sivulle kääntyneenä. Ylävartalo on osittain riisuttu paljaaksi, ja alapää on paljastettu.

TK-kuvat naiskaatuneista eroavat selvästi tavallisista propaganda- ja tiedotuskuvista, joissa kaatuneet esitettiin kasvottomina myttyinä. TK-kuvaajista suuri osa oli koulutukseltaan lehtimiehiä tai ammattivalokuvaajia; kenties he ovat halunneet ottaa mahdollisimman dramaattisia kuvia siviiliammattinsa oppien mukaisesti.

TK-kuvien kuvatekstit ovat suhteellisen toiveavia ja neutraaleja. Eräässä kuvassa puhutaan ainoastaan kaatuneesta venäläisestä naisesta, ja osassa kuvia ei edes viitata kaatuneen sukupuoleen. Kuvatekstien neutraalius erottaa suomalaisen TK-kuvan saksalaisesta vastineestaan. Wehrmachtin kielenkäytössä aseistettu nainen oli aina *Flintenweib* (*Flinte* ’pyssy, ase’; *Weib* ’akka, eukko, ämmä, naikkonen’). Tämä propagandan luoma alentava nimitys, jota saksalaiset rintamamiehet vangittuja naissotilaita esittävien kuviansa kuvateksteissä toistivat, riisti naiselta aseman laillisen armeijan osana ja siten lakien suojaamana sotavankina ja kuului kiinteänä osana armottoman tuhoamissodan retoriikkaan. Saksalaisottilaiden sotakokemusta tutkineen historioitsija Felix Römerin mukaan nimenomaan ristiriita naissotilaiden virallisen aseman kiistävän retoriikan ja naisten tosiasiallisen sotilasaseman välillä teki heistä saksalaisille bolsevistisen rappion ikoneita. Syynä tähän propaganda- ratkaisuun Römer pitää yhteiskunnallista konf-

liktia, joka Saksassa oli ollut käynnissä jo pitkään: miesten ylivalta oli yhteiskunnallisen kehityksen myötä yhä useammin kyseenalaistettu. Kansallisosialistit puolestaan yrittivät propagandassaan palauttaa naisen ja miehen roolit vuosisadan vaihteen tilaan, jolloin miehen ylivalta keisarillisessa Saksassa oli ollut kiistaton.²³

Naissotilaan ase ei näy yhdessäkään kaatunutta naista esittävässä suomalaisessa eikä saksalaisessa kuvassa. Vaikka ase olisi naissotilaan kaatuessa lentänyt kauaskin, olisi se erottunut etäämpää otetuissa kuvissa. Yksinkertainen selitys tälle on se, että kuvat on otettu vasta kun kaatuneilta pudonneet aseet on kerätty pois. Aseen puuttuminen valokuvista saattaa kuitenkin selittyä myös sillä, että kaikki naissotilaat eivät kuuluneet taistelujoukkoihin eivätkä he siten kantaneet asetta. Taistelujoukkojen lisäksi naissotilaita työskenteli huolto-, esikunta- ja sairaanhoitotehtävissä.

Aseiden sukupuolittuneita merkityslatauksia tutkineen Urte Evertin tulkin mukaan miehet ovat kokeneet naissotilaita kohdatessaan mieheytensä uhatuksi: naissotilas piti hallussaan yhtä perinteisimmistä fallossymboleista, asetta, ja ylitti siten perinteisen sukupuolten välisen rajan. Aseistettu nainen uhkasi sotilaiden sukupuolittunutta maailmankuvaa, jossa nainen oli suojeltava ja mies aseellinen suojelija. Aseella oli niin suuri merkityslataus, että Wehrmachtin pääesikunta korosti vielä syyskuussa 1944 annetussa käskyssään, että naispuolinen sotilas ei millään muotoa sovi yhteen kansallisosialistisen maailmankäsityksen kanssa. Wehrmachtin naispuoliset avustajat eivät missään tilanteessa saaneet osallistua taisteluun ase kädessä, eivät edes välittömän vangiksi jäämisen uhatessa.²⁴

22. Kleemola 2011a, 10, 122.

23. Römer 2011, 346–350; Freytag 2002, 33.

24. Urte Evert, *Soldatenbraut und Mannesehre. Geschlechtsspezifische Symbolisierungen und Zuordnungen militärischer Waffen*. Teoksessa Klaus Latzel, Franka Maubach & Silke Satjukov (toim.) *Soldatinnen. Gewalt und Geschlecht im Krieg vom Mittelalter bis heute*. Krieg in der Geschichte 60. Ferdinand Schöningh Verlag 2011, 90.

Suomessa oltiin naisten aseistamisen suhteen hieman joustavampia: pitkän harkinnan jälkeen päätettiin Helsingin ympäristössä ilmatorjuntavalonheittämiä suunnanneet lotat aseistaa kasvaneen desanttivaaran vuoksi.²⁵ Toisaalta Saksassa suunniteltiin eräiden lähteiden mukaan keväällä 1945 aseistettujen naispataljoonien perustamista.²⁶

Kuolleet siviilinaiset saksalaisissa sotakuivissa

Siviilinaisiin kohdistuvan väkivallan kuvaamisella on pitkät perinteet. Ensimmäisen maailmansodan sotavalokuvia tutkineen valokuvahistorioitsija Anton Holzerin mukaan siviiliväestön kokemien väkivaltaisuuksien kuvaaminen alkoi jo ensimmäisessä maailmansodassa, jossa sitä harrastivat erityisen innokkaasti Itävalta-Unkarin sotilaat: itävaltalaisissa valokuvissa esiintyy runsaasti murhattuja siviilejä, jopa jonkin verran naisia.²⁷ Saksalaisten sotilaiden valokuvia tutkineen kansatieteilijä Petra Boppin mukaan ensimmäisen maailmansodan kuvat toimivat esikuvina toisen maailmansodan otoksille.²⁸ Saksalaisotilaiden murhatuista siviilinaisista ottamat kuvat voidaan näin ollen nähdä tradition jatkeena. Siviilinaisiksi käsitetään tässä artikkelissa kaikki, jotka eivät kantaneet puna-armeijan asepukeua, siis myös saksalaisvastaiseen taisteluun osallistuneet naispartisaanit, joista Regina Mühlhäuserin mukaan on olemassa ainakin yksi ruumiinhäpäisykuva.²⁹ Saksan joukot saattoivat toisessa maailmansodassa julistaa vaikkapa partaveistä hallussaan pitäneen neuvostosiviilinaisen aseistautuneeksi ”Flintenweibiksi”.³⁰

Saksalaisotilaiden Neuvostoliitossa harjoittamaa seksuaalista väkivaltaa tutkineen Mühlhäuserin mukaan saksalaiset sotilaat kuvasivat koko sodan ajan riisuttuja neuvostonaisia.³¹ Väite ei välttämättä tässä laajuudessa pidä paikkaansa, sillä tämän artikkelin lähdeaineistona olevan yli 70 000 valokuvan joukosta mainitunlaisia kuvia löytyi yhteensä vain viisi. Ne vaikuttavat ensisilmäyksellä lähes identtisiltä suoma-

laisten naissotilaskuvien kanssa, mutta yhdessä suhteessa ne eroavat: neljässä niistä kuolleilla naisilla on yllään hame, kuten kuvassa 2, ja vain yhdessä kuvassa naisella on päällään housut. Neljässä tapetun siviilinaisen kuvassa ei ole minikäänlaista kuvatekstiä. Viidennen kuvan tekstissä todetaan kuvassa olevan raiskattu ja murhattu siviililäinen.³²

Puna-armeijan naissotilaiden on sodan alkuvaiheessa todettu käyttäneen pääosin miesten vaatteita: housuja, saappaita ja jopa alusvaatteita.³³ Sodan loppupuolella naissotilaat saivat käyttöönsä myös naisten alusvaatteita ja hameita.³⁴ Petra Boppin tutkimusten mukaan saksalaisten sotilaiden valokuva-albumeissa olevat

25. Olli Kleemola, Lotta aseissa. Teoksessa John Lagerbohm, Jenni Kirves & Olli Kleemola, *Me puolustimme elämää. Naiskohtaloita sotakuivien takaa*. Otava 2010, 51.

26. Franz W. Seidler, *Frauen zu den Waffen? Marketenderinnen, Helferinnen, Soldatinnen*. Geschichte und Bestandsaufnahme. Wehr&Wissen 1978, 153–158; Gaby Zipfel, *Wie führen Frauen Krieg?* Teoksessa Hannes Heer & Klaus Naumann (toim.) *Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944*. Hamburger Edition 1995, 464–465. Seidlerin mukaan aivan sodan lopussa suunniteltu, mutta kokoamatta jäänyt naispataljoona oli lähinnä puoluejohdon propagandistinen projekti, jolla pyrittiin aikaansaamaan kuria karkuruudesta pahasti kärsivän Wehrmachtin riveihin.

27. Anton Holzer, *Das Lächeln der Henker. Das unbekannte Krieg gegen die Zivilbevölkerung 1914–1918*. Primus Verlag, 2008, 128–130.

28. Bopp 2009, 27–37.

29. Mühlhäuser 2010, 96.

30. Rüdiger Overmans, Andreas Hilger & Pavel Polian (toim.) *Rotarmisten in deutscher Hand. Dokumente zu Gefangenschaft, Repatriierung und Rehabilitierung sowjetischer Soldaten des Zweiten Weltkrieges*. Ferdinand Schöningh 2012, 327.

31. Mühlhäuser 2010, 95–99.

32. Mühlhäuser 2010, 96.

33. Bopp 2009, 95; Mühlhäuser 2010, 117.

34. Beate Fieseler, *Rotarmistinnen im Zweiten Weltkrieg. Motivationen, Einsatzbereiche, und Erfahrungen von Frauen an der Front*. Teoksessa Klaus Latzel, Franka Maubach & Silke Satjukov (toim.) *Soldatinnen. Gewalt und Geschlecht im Krieg vom Mittelalter bis heute*. Krieg in der Geschichte 60. Ferdinand Schöningh Verlag 2011, 321.

Kuva 2. Saksalaisen rintamasotilaan albumista löytynyt, riisuttua siviilinaista esittävä otos kuuluu kolmen kuvan sarjaan. Kaikissa niissä näkyy hameeseen pukeutunut, kuolleena maassa makaava nainen. Koska Historiallisen Aikakauskirjan toimituskunta haluaa kunnioittaa kuvassa esiintyvän naisen ihmisarvoa, valokuva julkaistaan lehdessä poikkeuksellisesti sumennettuna. Lähde: Deutsch-Russisches Museum, KH209435.

kuvat ovat kuitenkin pääosin peräisin vuosilta 1941–1943; sodan viimeisiltä vuosilta kuvia on tuskin lainkaan.³⁵ Toisaalta vangittuja naissootilaita esittävästä kuvista käy ilmi, että myös naissootilailla oli asuinaan hameita, eli tätä kuvan ajoituskeinoa ei voi pitää aukottomana. Tarkempi ajoitus ei kuvasta saatavien tietojen perusteella ole mahdollista.

Saksalaisista arkistoista löydetty viisi kuolleiden naisten kuvaa esittävät naisten vaatetukselta päätellen kuitenkin kaikki kuolleita siviilinaisia. Myös tutkimuskirjallisuudessa käsitellyt saksalaiskuvat ovat kaikki esittäneet siviilivaatteisiin pukeutuneita naisia.³⁶ Kaikissa suomalaisten kuvissa puolestaan kaatuneilla naisilla on ollut päällään univormuksi tunnistettava vaateus eli he ovat olleet sotilaita.

Pelon, vihan ja seksin kuvat

Kuolleiden naisten, niin sotilaiden kuin siviilienkin, kuvien merkityksistä voidaan esittää monenlaisia tulkintoja. Sosiologi Klaus Theweleitin mukaan tapa kuvata kaatuneiden naissootilaiden ruumiita alastomina syntyi ensimmäisen maailmansodan jälkeen Saksassa perustetuissa Freikorps-joukoissa, jotka kommunistisia vallankumouksellisia vastaan taistelllessaan kohtasivat

35. Petra Bopp, "...ich habe ja nun aus Russland genug Bilder." Soldatenalltag im Sucher eines Amateurfotografen im zweiten Weltkrieg. Teoksessa Irene Ziehe & Ulrich Hägele (toim.) *Der engagierte Blick. Fotoamateure und Autofotografen dokumentieren den Alltag*. LIT Verlag 2007, 73–96; Bopp 2009, 55.

36. Gertje Janssen 2004, 272–274; Mühlhäuser 2010, 95–99.

myös naispunakaartilaisia. Freikorpsin kuulneiden miesten maailmankuva ja sitä kautta taistelumativaatio perustui Theweleitin mukaan siihen, että miehen tuli puolustaa kotona odottavaa naista ja samalla naisen symboloimaa puhtautta ja kauneutta. Sotivan naisen kohtaaminen horjutti tätä maailmankuvaa ja sitä kautta taistelun mielekkyyttä sekä uhkasi sotilaiden mieheyttä – symbolisesti tällainen nainen kastroi miehet.³⁷ Tuntiessaan mieheytensä ja sitä kautta minäkuvasa olevan uhattuna miehet tappoivat naisen ja häpäisivät ruumiin riisumalla vaatteet tai jopa raiskaamalla ja leikkelemällä ruumista, toteaa Ville Kivimäki muistitietoaineistoon perustuvasa artikkelissaan.³⁸ Valokuva riisutusta ruumiista on voitu ottaa voitonmerkiksi.

Mühlhäuser siteeraa saksalaisveteraania, jonka kertomuksesta käy ilmi, miten naissotilaita pelättiin:

Meille kaikkein kauhistuttavinta oli... naiskomppania, jossa myös naiset sotivat... se oli todella pelottavaa. Todella pelottavaa...että nainen... se oli täysin meidän järjestelmämme ja käsityskykymme vastaista...koimme sen kerran, se oli... herrajumala... tien vieressä... univormupukuinen venäläisnainen, jonka housut oli otettu pois ja jalat levitetty, ja sillä tavalla hänet oli asetettu tienposkeen – –. Miesten kesken, siellä viha ja ymmärtämättömyys saattoivat vaihtua raivoksi, ilman muuta. Se on ymmärrettävää.³⁹

Samantyyllisiä mainintoja löytyy Kivimäen artikkelin mukaan SKS:n korsuperinneaineistosta.⁴⁰ Suomalaisia kuvia naissotilaita voidaan näin ollen tarkastella eräänlaisina *terapiakuvina*, joiden tehtävä oli todistaa järkyttävien ja jopa epärealistisilta tuntuneiden tapahtumien olleen totta ja siten helpottaa kauhunäkyjen psyykkistä käsittelyä.⁴¹ Terapiakuvat on poikkeuksetta otettu kaukaa (kuva 1), koska tilanne on koettu niin ahdistavaksi, että kovin lähelle ei ole haluttu mennä. Tapahtuman käsittelyn ohella kuvien tarkoitus on ollut etäännyttää kuvaaja järkyttävästä näystä. Myös saksalaisotilaiden riisutuis-

ta siviilinaisista ottamissa kuvissa (kuva 2) on samanlaisia piirteitä.⁴²

Saksalaisten tuhoamispolitiikkaa Valko-Venäjällä tutkinut Christian Gerlach on esittänyt saksalaisten keskuudessa vallinneen erityisen vihan neuvostoliittolaisia naissotilaita kohtaan. Historioitsija Felix Römer puolestaan toteaa naissotilaiden edustaneen saksalaisille bolševistisen degeneraation huippua, joita ei tarvinnut kunnioittaa sitäkään vähää kuin miespuolisia sotavankeja: Saksalainen sotilas Bruno Schneider kertoo kuinka 15. jalkaväkidivisioonan 106. jalkaväkirykmentin 4. komppanian päällikkö ylläluutnantti Prinz antoi sodan alussa salaisen käskyn, jonka mukaan kaikki puna-armeijassa palvelevat naiset olisi ammuttava. Tämä käsky perustui Armeeoberkommando 4:n kesäkuun 29. päivänä 1941 antamaan käskyyn. Armeijan ylläjohto antoi kuitenkin jo seuraavana päivänä käskyn, että univormuun pukeutuneita naisia on kohdeltava sotavankeina, mutta siviilipukuisia ei. Käytännössä tämä ei kuitenkaan Römerin mukaan toiminut vaan univormupukuisia naisia ammuttiin edelleen sodanjohdon puuttumatta asiaan.⁴³

37. Klaus Theweleit, *Männerphantasien 1. Frauen, Fluten, Körper, Geschichte*. Rowohlt Taschenbuch Verlag 1987, 78–81; Kivimäki 2007, 23–27. Kaatuneiden naisten kuvamista harrastettiin myös Suomen sisällissodassa. Vuonna 1918 tapahtuneista ruumiiden häpäisystä Tiina Lintunen, *Filthy Whores and Brave Mothers. Women in War Propaganda*. Teoksessa Marja Vuorinen (toim.) *Enemy Images in War Propaganda*. Cambridge Scholars Publishing 2012, 28.

38. Kivimäki 2007, 26–27.

39. Mühlhäuser 2010, 117 (suomennos Kleemola).

40. Kivimäki 2007, 26.

41. Bopp 2009, 40–42; terapiakuva-termi Kleemola 2011a, 109.

42. Schmiegelt 2000; Mühlhäuser 2010, 97.

43. Hannes Heer, *”Stets zu erschießen sind Frauen, die in der Roten Armee dienen”*. *Geständnisse deutscher Kriegsgefangener über ihren Einsatz an der Ostfront*. Hamburger Edition HIS Verlagsgesellschaft mbH 1995, 10; Christian Gerlach, *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrussland 1941 bis 1944*. Hamburger Edition 2000, 777; Römer 2011, 333–337; Overmans, Hilger & Polian 2012, 326–328.

Tällaiset viitteet antaisivat ymmärtää että saksalaissotilaat ovat suomalaissotilaiden tavoin häpäisseet kaatuneiden naissotilaiden ruumiita, mutta valokuvausta ei ole harrastettu. Saksalaissotilaita valistettiin propagandassa neuvostonaissotilaiden julmasta ja kavalasta taistelutavasta. Naissotilaiden kerrottiin toimivan sala-ampujina, heistä luotiin kuvaa miehisen sodan kunniallisten sääntöjen rikkojina ja naiseudestaan luopuneina amatzoneina, joita vastaan piti taistella säälimättömyydellä ja kovuudella.⁴⁴ Saksalaissotilaiden näkökulmasta kaatunut nainen oli odotettu asia, ei erityinen kiinnostuksen kohde vaan itsestäänselvä merkki Wehrmachtin voitokkuudesta. Suomalaissotilaan näkökulmasta näin ei ollut: suojeltavan sukupuolen kuolema oman väkivaltaisen toiminnan tuloksena ja naisen ruumis puettuna vastustajan univormuun järkyttivät sukupuolten välistä dikotomiaa ja saattoivat laukaista häpäisyyden johtavan toimintamallin.⁴⁵ Toisaalta myös suomalaissotilaat saivat jo sodan alkupuolella tietoa naissotilasta suomalaisen lehdistön kautta, kun *Uusi Suomi* uutisoi ensimmäisestä naisvangista. Aihe ei siis ollut tabu myöskään suomalaisessa propagandassa.⁴⁶ On mahdollista, että sama motiivi selittäisi saksalaisten surmatuista siviilinaisista ottamia kuvia ainakin osittain – saksalaisia oli kyllä valmisteltu siihen, että puna-armeijan riveissä taistelisi naisia, mutta siviilipuolueisten naisten partisaanitoiminta saattoi pelottaa ja vihastuttaa saksalaissotilaita.

Voisiko synnä naiskaatuneita esittävien kuvien puuttumiseen saksalaissotilaiden albumeista olla sotilaiden pelko siitä, että kuvaamalla he luovat rikoksesta kertovan todisteen, jota voidaan myöhemmin käyttää heitä vastaan oikeudessa? Toisin kuin Suomessa lähes jokainen saksalaissotilas joutui toisen maailmansodan lopuksi sotavankeuteen. On todennäköistä, että sotilaat tuhosivat ennen vangiksi jäämistään hallussaan pitämiään todisteita julmuudesta vihollisen siviiliväestöä tai sotilaita kohtaan. Tällöin hävityksen kohteeksi olisivat saattaneet jou-

tua myös häpäistyjä naissotilaita ja -siviileitä esittävät kuvat.

Neuvostoliittolaisten tiedetään myös keränneen vangituilta ja kaatuneilta saksalaisilta valokuvia todisteiksi saksalaisjoukkojen julmuudesta.⁴⁷ Niin sanotun Erityisen komission keräämien kuvien joukossa on myös muutamia otoksia murhatuista ja riisutuista siviilinaisista.⁴⁸ Kun suuri osa kuvista oli kuitenkin otettu jo sodan alkuvuosina ja sotilaat olivat lähettäneet niitä kotiinsa tai liimanneet kotilomilla albumeihinsa, ei kuvien tuhoaminen sodan lopulla tai niiden takavarikointi yksinään riitä selittämään niiden täydellistä puuttumista. Toisaalta Saksan ja Suomen sodanjälkeiset kohtalot erosivat voimakkaasti toisistaan: Saksan sota päättyi antautumiseen ja miehitykseen, kun taas Suomi säilytti itsenäisyytensä. Tällöin voidaan ajatella saksalaissotilaiden tai heidän omaistensa tuhonneen raskauttavia todisteita myös kotona olevista albumeista. Tätä teoriaa tukee myös se, että saksalaissotilaiden albumeissa säilyneitä, riisuttuja kuolleita siviilinaisia esittäviä kuvia voi ajatella yksittäistapauksina, jotka ovat sattumalta säästyneet. Tulkintaa tukee sekin, että saksalaissotilaiden ottamia kuvia riisutuista siviilinaisista on ulkomaisissa, sotarikosten todistamiseksi kerätyissä arkistoissa.

Kuvien ja kuvaamisen seksuaalisia merkityksiä ei myöskään voi ohittaa. Kivimäki toteaa, että

44. Römer 2011, 333–337.

45. Marttila 2003, 65–73, 93–94.

46. Sairila 2004, 147.

47. Hannes Heer & Klaus Naumann (toim.) *Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944*. Zweitausendeins 1997, 17.

48. Gertjeanssen 2004, 272–274. Gertjeanssenin työsään käyttämistä kuvista osa on peräisin entisten itäblokin maiden arkistoista, joihin ne päätyivät Neuvostoliiton asettaman erityisen komission kerääminä. Bundesarchivin kuvakokoelmissa on myös osa näistä ”todistekuvista” kopioina, jotka on saatu itäblokin arkistoista ja joita on käytetty todisteina sotarikosoikeudenkäynneissä (kokoelma Bild 162). Bild 162:ssa ei kuitenkaan ole kuvia riisutusta siviili- tai sotilasnaisista.

”vapaan riistan” asemassa olleet kuolleet neuvostonaissotilaat tarjosivat suomalaissotilaille mahdollisuuden käsitellä seksuaalisia patoutumiaan, etenkin kun kaatuneet naiset eivät voineet edes puolustautua.⁴⁹ Miehet ovat saattaneet ottaa kuvia riisutuista ja raiskatuista naisottilaista ryhmäpaineen vaikutuksesta tai eräänlaisena henkilökohtaisena mieheyden voitonmerkinä. Kuvia on voitu ottaa myös eräänlaisiksi rintamapornokuviksi. Suomalaissotilaille ei ollut saksalaisten tavoin käytössään esimerkiksi *Signal*-propagandalehden kaltaisia lehtiä, joista korsuun olisi saatu silmäniloksi vähäpukeisten näyttelijättärien tai tanssijattarien kuvia.⁵⁰ Sotilaat alkoivat levittää keskuudessaan pornokuvia rintaman lähellä toimineiden asemieskuvaamojen kautta. Olavi Paavolainen mainitsee päiväkirjassaan tällaisen tapauksen:

14.12.[1943] [...] Joensuussa sijaitseva kuvaamo osoittautui näet pornografisten valokuvien valmistuskeskukseksi. Asia tuli ilmi kun kenttäpapi rupesivat löytämään kaatuneiden taskuista mainitunlaisia valokuvia.⁵¹

Suomalaissotilaiden kaatuneista naisottilaista ottamissa kuvissa yleisin seksuaalinen elementti on riisuminen, joka toistuu kaikista kuvissa. Seksuaaliset elementit korostuvat erityisesti sellaisissa kuvissa, joissa ei näy verta eikä naisottilaamammoja (esim. kuva 1). Myös saksalaissotilaiden siviilinaisista ottamat kuvat sisältävät paljon samanlaisia pornografisia elementtejä, jotka synnyttävät ”katsomisen halun ja pakon” (*Schau lust und Schaulzwang*).⁵² Sen sijaan kuvia, joissa ruumis esitetään pahasti vahingoittuneena ja vaikkapa naisen kasvopiirteet vääristyneinä, voitaneen pitää ensisijaisesti muista lähtökohdista syntyneinä, esimerkiksi terapia- tai voitonmerkkikuvina. Naisottilaista otettuja valokuvia ei voida pitää ainoana rintamapornokuvina, sillä Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran vuonna 1973 keräämässä Korsuperinneaineistossa eräs muistelijatieto kertoo sota-aikana tilanneensa myös kuvia

alastomista naisista poseeraamassa sohvilla.⁵³ Monet sotaan lähteneistä suomalaissotilaista olivat nuoria ja seksuaalisesti kokemattomia.⁵⁴

Suomalaisten sotaveteraanien kertomuksissa kuvauksen motiiveina nousevat esille myös yhtäältä naisottilaita kohtaan tunnettu suuri uteliaisuus ja toisaalta halu todistaa vääräksi neuvostoliittolainen propaganda, jonka mukaan puna-armeija ei käyttänyt naisia etulinjan joukoissa. Kun kaatunut naisottilas ikuistettiin sukupuolielimet paljastettuina, neuvostopropagandan valheellisuus tuli konkreettisesti todennettua.⁵⁵

On myös mahdollista, että naisottilaskuvia otettiin, koska suomalaissotilaat halusivat mahdollisimman raakoja sotakuvia, joita olisi mahdollista myydä eteenpäin. Kuvien oton todellisenä motiivina saattoi tällöin olla toimeentulon parantaminen.⁵⁶ Toisaalta kantamalla lompakossaan vaikka vain muilta ostettuja toinen toistaan rajumpia ja usein nimenomaan vastapuolen kaatuneita esittäviä valokuvia sotilaat halusivat osoittaa kuuluvansa etulinjan sotilaiden yhteisöön, sillä etulinjassa taistelevien miellettiin kunniakkaimmaksi.

Kuvilla vodaan katsoa olleen myös haltijaansa suojaava vaikutus: pitämällä hallussaan kiis-

49. Kivimäki 2007, 28.

50. Esim. Rainer Rutz, *Signal. Eine deutsche Auslandsillustrierte als Propagandainstrument im Zweiten Weltkrieg*. Klartext Verlag 2007, 425.

51. Olavi Paavolainen, *Synkkä yksinpuhelu. Päiväkirjan lehtiä vuosilta 1941–1944*. Otava 2006, 457.

52. Mühlhäuser 2010, 97.

53. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Kansanrunousarkiston Korsuperinnearkisto, sidos 3, EJ [muistelijan nimi-kirjaimet] sivu 34. SKS:n korsuperinnearkisto on kaikkiaan 12 000 sivun laajuinen, 265 vastaajan haastatteluun perustuva muistitietoaineisto.

54. Herbert Maeger, *Verlorene Ehre – Verratene Treue. Zeitzeugenbericht eines Soldaten*. Rosenheimer Verlags-haus 2010, 270 (suomennos Kleemola). Gustav Hägglund, John Lagerbohm & Matti Simula, *Me olimme nuoria sotilaita. Tuntemattomat sotakuvat kertovat*. Otava 2009, 132.

55. Kleemola 2011a, 116.

56. *Ibid.*, 109.

tatonta todistetta vihollisotilaan kaatumisesta sotilaat muuttuivat tavallaan ”kuoleman uhkaamista kuoleman haltijoiksi”, toteaa Kivimäki. Hän käyttää esimerkkinä suojaavasta amuletista vihollisen pääkalloa.⁵⁷ Valokuva vihollisotilaan ruumiista toimi samalla tavalla. Myös taidehistorioitsija Hoffmann-Curtius toteaa julmien sotakuvien roolin suojaavina amuletteina kirjoittaessaan miespuolisista viholliskaatuneista otettujen kuvien merkityksestä.⁵⁸

Kivimäki ja Mühlhäuser nostavat riisuttujen naisten valokuvaamisen mahdollisena syynä esiin tiedostamattoman halun häpäistä viholliskansakunnan moraalinen ja kulttuurinen ylevyys, jota perinteisesti symboloi nainen.⁵⁹ Vihollisnaisen ruumiin häpäisemisellä on Mühlhäuserin mukaan voinut olla myös sotilaiden keskinäisiä siteitä vahvistava vaikutus: karmivasta teosta yhdessä kannettu tietoisuus sitoi miehet tiiviisti toisiinsa ja toisaalta kollektiivinen vastuu oli kevyempi kantaa.⁶⁰ Sukupuolittuneen väkivallan tutkija Gaby Zipfel puolestaan korostaa, että uhkaamalla tai häpäisemällä vastustajan naista todistetaan samalla miespuolisen vihollisen kyvyttömyys suojella tätä ja sitä kautta liitetään viholliseen feminiinisiksi miellettyjä avuttomuuden piirteitä. Tämä prosessi vähentää omaa pelkoa.⁶¹

Saksalaisten, raiskattuja siviilinaisia esittävien kuvien ottamista voisi selittää myös tiedostamaton tai tiedotettu halu toistaa propaganda-kuvissa näkyneitä aiheita. Toisessa maailmansodassa puolalaisista otettuja kuvia tutkinut Miriam Arani osoittaa, kuinka Saksan propaganda toisti Puolan-sodan alussa väitteitä puolalaisten julmuuksista saksalaissyntyisiä, Puolan alueella asuvia siviilinaisia ja -miehiä kohtaan oikeutukseen sodan Puolaa vastaan ja vahvistaakseen olemassa olevia viholliskuvia.⁶² Samantyyliä propagandakuvia otettiin ja julkaistiin myös Neuvostoliiton-sodan alkupuolella.⁶³

Kuvien kautta ei voida saada varmuutta siitä, ovatko naiset joutuneet todella puna-armeijan uhriksi. Kontekstittomat kuvat eivät tarjoa mahdollisuuksia edes niin tarkkaan ajoitukseen että

olisi mahdollista päätellä, voivatko kuvien naiset olla puna-armeijan raiskaamia. Saksalaissotilaiden viholliskuvia tutkinut Sven Oliver Müller toteaa kirjassaan *Deutsche Soldaten und ihre Feinde*, että saksalaissotilaat näkivät Neuvostoliitossa juuri sitä, mitä halusivatkin nähdä.⁶⁴ Valokuvia voidaankin tarkastella tästä näkökulmasta eräänlaisina omien ennakkoluulojen kuvallisina vahvistuksina⁶⁵: saksalaiset sotilaat vahvistivat – ja ehkä myös käsittelivät – propagandan synnyttämiä ennakkoluulojaan kuvaamalla asioita, joita esimerkiksi kuvalehtien välittämä propaganda väitti Neuvostoliitossa esiintyvän. Tässä tapauksessa vetäytyvän puna-armeijan raiskaamia siviilinaisia.

Ainoaksi selitykseksi raiskattujen siviilien kuville ajatus propagandan toistosta ei kuitenkaan kelpaa, sillä Bildarchiv Preußischer Kulturbesitzin kuvakokoelmasta löytyy Mühlhäuserinkin

57. Ville Kivimäki, Rintamaväkivalta ja makaaberi ruumis. Nuorten miesten matka puhtaudesta traumaan. Teoksessa Sari Näre & Jenni Kirves (toim.) *Ruma sota. Talvi- ja jatkosodan vaiettu historia*. Johnny Kniga 2008, 135–150.

58. Kathrin Hoffmann-Curtius, Trophäen und Amulette. Die Fotografien von Wehrmachts- und SS-Verbrechen in den Brieftaschen der Soldaten. *Fotogeschichte* 78 (2000), 70.

59. Kivimäki 2007, 26; Mühlhäuser 2010, 97.

60. Kivimäki 2007, 28; Mühlhäuser 2010, 100.

61. Zipfelin toteamus teoksessa Mühlhäuser 2010, 100.

62. Miriam Y. Arani, Wie Feindbilder gemacht wurden. Zur visuellen Konstruktion von ”Feinden” am Beispiel der Propagandakompanien aus Bromberg 1939 und Warschau 1941. Teoksessa Rainer Rother & Judith Prokasky (toim.) *Die Kamera als Waffe. Propagandabilder des Zweiten Weltkrieges*. Richard Boorberg 2010, 150–154.

63. Illustrierter Beobachter 28/1941 (10.7.1941), 743, kuvasarja Greuel jüdischer Sowjet-Kommissare (”Juutalaisten neuvostokomissaarien hirmutekoja”); Arani 2010, 150. Illustrierter Beobachterin kuvasarjan kuvassa makaa lattialla selällään kuollut nainen, jonka hame on noussut tai nostettu niin, että jalat paljastuvat. Aranin mukaan tämä on ollut aikalaiskatojille varma merkki raiskauksesta, vaikka siitä ei kuvatekstissä erikseen mainita.

64. Sven Oliver Müller, *Deutsche Soldaten und ihre Feinde. Nationalismus an Front und Heimatfront im Zweiten Weltkrieg*. S. Fischer Verlag 2007, 181.

65. Jahn 2000, 11.

käsittelmä kuva murhatusta ja raiskatusta juutalaisnaisesta Virossa vuodelta 1942. Koska Mühlhäuserin mukaan saksalaiset valloittivat Kloogan kylän jo kesäkuussa 1941⁶⁶, kuvan otossa ei ole voinut olla kyse neuvostoarmeijan julkumuuden dokumentoinnista, eli kuvaamisella on täytynyt olla muita motiiveja. Juutalaisnaisten raiskaaminen ja murhaaminen teon jälkeen, jotta nämä eivät pääsisi lavertelemaan rikoksesta, näyttää olleen suhteellisen yleistä.⁶⁷

Periaatteessa miesten albumeissa olevat kuvat voisivat olla myös PK-miesten ottamia virallisia propagandakuvia. Kansallissosialistisen Saksan propagandajärjestelmä pyrki integroimaan sotilaiden omat, epäviralliset kuvat osaksi virallista propagandakuvakaanonia. Tätä varten miehille tarjottiin mahdollisuus kehittää kuvansa ja ostaa uusia filmejä yksikkönsä yhteydessä toimivilta propagandakuvaajilta. Boppin mukaan propagandakuvaajat saivat näin haltuunsa rintamasotilaiden kuvia ja myivät näille vastavuoroisesti propagandakuvien vedoksia albumeihin kiinnitettäväksi.⁶⁸ Näin pyrittiin yhteistämistään yksityisalbumien ja propagandakuvien visuaalista ilmettä.⁶⁹

Suomessakin TK-kuvaajia ohjeistettiin toimimaan siten, että miehistön omia kuvia saataisiin TK-kuvaajien haltuun.⁷⁰ Tätä varten perustettiin myös niin sanottuja asemieskuvaamoja, joihin sotilaat saivat tuoda kuvansa kehitettäväksi ja joissa epäsovit kuvat sensuroitiin.⁷¹ Päämajan ohjekäskyssä 58 kuitenkin todetaan, että TK-kuvia voidaan toimittaa vain pieniä määriä virkakäyttöön ja että yksityishenkilöille järjestetään tilaisuus tilata kuvia vasta sodan päätyttyä.⁷² Suomessa ei siis pyritty aivan Saksan veroiseen mielipiteen muokkaukseen. Siten kuvat riisuutuista neuvostonaissotilaista eivät voi olla TK-kuvia.

Kuolleiden naisten koko kuva?

Mikään edellä esitellyistä tulkinnoista tuskin riittää sinänsä selittämään kuvien olemassaoloa tai niiden puuttumista. Pelon, vihan ja seksuaali-

sen väkivallan kietoutuminen toisiinsa sotatilanteen luomissa poikkeusoloissa aiheuttaa kuviin vahvoja merkityslatauksia, joiden tulkitseminen on varsinkin haasteellista. Todennäköisesti kuvaimisen motiivit eivät olleet täysin yksiselitteisiä edes kuvat ottaneille tai niillä myyneille sotilaille. Onkin tärkeää, että kuvia tulkitaan tiiviissä dialogissa aiemman tutkimuksen kanssa, sillä ilman huolellista kontekstointia valokuva tarjoaa moniulotteisuutensa vuoksi lähes äärettömän määrän tulkintoja.

Miten kuolleiden naisten valokuvaamista sotatilanteessa voisi jatkossa tutkia? Asiaa voidaan lähestyä esimerkiksi siitä näkökulmasta, miten sotilaat ovat kuvia säilyttäneet. Osa kuvista kulki irrallaan esimerkiksi lompakossa – kertooko tämä halusta pitää amuletti aina mukana? Jos kuvat liimattiin albumeihin, minkälaisien kuvien rinnalle ne liitettiin? Voidaan myös pohtia kuvien julkaisemisen ja näytteille asettamisen eettisiä ongelmia. Eräässä saksalaismiehittäjien ri-

66. Mühlhäuser 2010, 96. Mühlhäuser viittaa kuvaan, joka on löydettävissä Bildarchiv Preußischer Kulturbesitzin internetkuvapalvelusta kuvanumerolla 30046339, http://bjpgate.picturemaxx.com/?LANGUAGE=EN_EN (12.11.2013).

67. Neitzel & Welzer 2011, 219.

68. Luis Raffener, *Wir waren keine Menschen mehr. Erinnerungen eines Wehrmachtssoldaten an die Ostfront*. Edition Raetia 2011, 66. Raffener kirjoittaa muistelmissaan, kuinka SS-upseeri jakoi Bahrissa Winnizan lähellä joukoille kuvia ruumiista, joita väitettiin NKWD:n eli Neuvostoliiton salaisen poliisin ampumiksi.

69. Peter Jahn & Ulrike Schmiegel (toim.) *Fotofeldpost. Geknipste Kriegserlebnisse 1939–1945*. Museum Berlin-Karlshorst e.V. & Elefant Press Verlag GmbH 2000, 60; Bopp 2009, 105.

70. Kansallisarkisto, kansio T-20680/13, Ohjekäskyt tiedotuskompanioille, ohjekäsky 1 (23.6.1941).

71. Reijo Porkka, *Sodasta kuvien. TK-valokuvaus 1941–1944*. Suomen valokuvataiteen museon säätiö 1983, 13; Jyri Paulaharju & Martti Uosukainen, *Kamerat – huomio – tulta! Puolustusvoimat kuvaajana. Puolustusvoimien kuvastoiminta 1918–1999*. Puolustusvoimien koulutuksen kehittämisskeskus 2000, 71.

72. Kansallisarkisto, kansio T-20680/13, ohjekäsky 58 (6.3.1942). – *Nyt julkaistu Olli Kleemolan artikkeli on käynyt läpi tieteellisen vertaisarvioinnin.*

koksia esitelleessä ranskalaisessa näyttelyssä oli esillä kuva kuolleesta, riisutusta naisesta. Kuva oli peitetty valokuva-albumien lehtien välissä käytetyllä, osittain läpinäkyvällä suojakalvolla. Näin katsojat saattoivat nähdä, mitä kuva esitti, mutta nainen ei ollut täysin suojattomana katseiden alla.

Abstract: Loathed, Feared, Desired? Dead Women in Finnish and German War Photographs from the Eastern Front (1941–1945)

In this article, I analyse from a comparative viewpoint photos which were taken by Finnish and German sol-

diers during the Second World War and which show dead Soviet women, both civilian and soldiers. I seek to discuss the different meanings soldiers gave to these photos as well as the different ways of photographing dead women in both countries. My article shows that photographing dead women was often caused by fear, hatred or sexual needs – or all of them together. The reasons for photographing such motifs may have been unclear even for the photographer himself.

Keywords: Germany, Finland, Second World War, photography, Soviet women, new military history, visual history